

محمد عباس‌زاده‌ی پهلوان
عضو حلقه‌ی علمی افق
گروه آموزشی فقه و مبانی اجتهاد

مسافر نجف

آیه الله میرزا علی فلسفی، پس از گذراندن تحصیلات سطح حوزه علمیه و به جهت کسب فیض از محضر علما و بزرگان دینی، راهی دیار علم و فضیلت، نجف اشرف شد.

بر خلاف نظر رایج که هجرت آیه الله میرزا علی فلسفی به نجف را در سال ۱۳۲۴ هـ ش در سن ۲۵ سالگی می‌دانند، به نظر می‌رسد ظاهراً حضور ایشان در نجف اشرف - در سال ۱۳۲۲ هـ ش - در سن ۲۲ سالگی رخ داده است. دو دلیل بر درستی این نظر وجود دارد:

اول آنکه دکتر گرجی در فرازی از زندگی نامه‌ی خویش، حضور خود را در نجف به همراه مرحوم فلسفی به سال ۱۳۲۲ ذکر فرموده‌اند؛^۱ دوم اینکه ایشان چند سالی به درس مرحوم کاظمینی می‌رفتند، در حالی که آن مرحوم در سال ۱۳۶۵ هـ ق به رحمت ایزدی پیوستند. از این رو اگر ورود مرحوم فلسفی بنا بر قول اول، در سال ۱۳۲۴ هـ ش (معادل ۱۳۶۴ هـ ق) رخ داده باشد، چند سال رفتن به درس مرحوم کاظمینی امکان ندارد. در صورت ورود ایشان به نجف در سال ۱۳۳۲، استعداد ایشان به دلیل حضور

۱. کیهان زندگی، ش ۱۲، و کتاب ماه علوم اجتماعی (مصاحبه با دکتر گرجی)

در درس خارج مراجع عالی‌قدر آن عصر در اوایل ده عروۃ الوثقی دوم زندگی و در سن ۲۲ سالگی، بیش از پیش ثابت و هویدا می‌شود.

الفت و دوستی و دیرینه‌ی آن مرحوم با شیخ ابوالقاسم تهرانی (دکتر گرجی امروز) و حضور خصوصی این دو در دروس چهارگانه‌ی سطح (قوانین، رسائل، مکاسب و کفایه) مرحوم شیخ محمدرضا تنکابنی‌ره، با هجرت هر دو بزرگوار به نجف اشرف ادامه یافت. غربت از وطن، حجره‌ی اختصاصی در مدرسه‌ی سید^۱ و بالا رفتن سطح دانسته‌های علمی آن دو بزرگوار، عوامل تقویت دوستی و انس بیش از پیش آنان را فراهم آورد. اما این مصاحبت و مباحثه‌ی علمی دیری نپایید و هم بحث دیرین ایشان بعد از حدود هشت سال، علی‌رغم شکوفایی فقهی و اوج‌گیری علمی، به ایران بازگشت، و ایشان بدنبال جدایی از دوست دیرین با بزرگانی چون آیه‌الله سید تقی طباطبایی قمی،^۲ آیه‌الله العظمی وحید خراسانی،^۳ آیه‌الله علی اصغر شاهرودی هم مباحثه شد.

۱. شیخ ابوالقاسم تهرانی مشهور به دکتر گرجی، از فضایی قدیم حوزه و از اساتید برجسته دانشگاهی در زمینه فقه و حقوق به شمار می‌رود. وی در سال ۱۳۰۰ ش در تهران به دنیا آمد. به علت علاقه به علوم حوزوی وارد حوزه گردید و عمده دروس سطح از قبیل قوانین و رسائل و مکاسب و کفایه را نزد مرحوم شیخ محمدرضا تنکابنی فراگرفت و یار و همراه همیشگی فرزند استاد یعنی میرزا علی فلسفی بود تا جایی که برای فراگرفتن سطوح عالی حوزه همراه با او به نجف اشرف رهسپار شد. حدود هشت سال (۱۳۳۰ - ۱۳۲۲ ش) در نجف به درس اساتید مشهور آن زمان یعنی آیات عظام سید عبدالهادی شیرازی، شیخ محمد کاظم شیرازی و شیخ محمد علی کاظمینی رفت و بیش از همه، از حوزه درس آیه‌الله العظمی خویی بهره برد و از بعضی از آنان و همچنین مرحوم کاشف العطاء اجازه اجتهاد گرفت و به تدریس دروس چون رسائل، مکاسب و کفایه مشغول شد.

۲. مدرسه‌ی سید کاظم یزدی: از مشهورترین مدارس نجف از نظر ساختمان و امکانات است که در محله خویش واقع شده است و معماری آن - در گذشته و حال - ضرب المثل است. دارای ۸۰ اتاق در دو طبقه است و در مقابل هر حجره به نسق سایر مدارس عصر صفوی‌ها، ایوانی کوچک و تعدادی سرداب محکم و زیبا و سرد دارد، که از شگفت‌ترین ساختمان‌های زیر زمینی به شمار می‌رود. سالیانه تعدادی جهانگرد از آن بازدید می‌کنند و از این ساختمان زیر زمین به شگفت می‌آیند. تأسیس و تعمیر آن به دستور مرحوم سید محمد کاظم یزدی بدست وزیر نجاری به انجام رسیده است دارای کتابخانه‌ای فعال است که نسخه‌های خطی ارزشمندی نیز دارد (موسوعة النجف الاشرف، ج ۶، ص ۴۲۸)

۳. سید تقی طباطبایی قمی: فرزند آیه‌الله حاج آقا حسین قمی و برادر کوچک آیه‌الله حاج آقا حسن قمی، در سال ۱۳۴۱ ق در مشهد مقدس دیده به جهان گشود و مقدمات و سطوح را در مشهد فراگرفت. سپس به کربلا مهاجرت کرد و در درس خارج آیه‌الله میلانی شرکت جست. آنگاه به نجف اشرف رفت و از درس آیات عظام شیخ محمد کاظم شیرازی، سید عبدالهادی شیرازی، شیخ حسین حلی و بخصوص درس آیه‌الله خویی استفاده کرد و تقریرات کتابهایی چند از مرحوم خویی را به رشته تحریر آورد، از جمله تعدادی از مجلدات شروح مبانی منهاج الصالحین آیه‌الله خویی به دست ایشان نگاشته شده است. بعد از حوادث عراق به ایران بازگشت و در شهر مقدس قم مسکن گزید و به عنوان یکی از مراجع مطرح گردید. (موسوعة النجف الاشرف، ج ۱۲، ص ۱۸۲)

۴. آیه‌الله وحید خراسانی: در سال ۱۳۰۰ ش در مشهد مقدس دیده به جهان گشود و پس از گذراندن مقدمات در این شهر، در ۲۷ سالگی به نجف اشرف رحل اقامت افکند و به درس آیات عظام میرزا عبدالهادی شیرازی، سید محسن حکیم و ابوالقاسم خویی درآمد و بیشترین استفاده و تلمذ را از مرحوم خویی برد بدانجا که از زمر عروه‌ی الوثقی برجستگان مکتب مرحوم خویی بشمار آمد. ایشان در سال ۱۳۷۸ هـ ق خارج فقه و اصول خویی را در نجف اشرف آغاز کردند، سپس در سال ۱۳۹۰ هـ ش به مشهد آمده و پس از تدریس

در عزیمت حضرت استاد به نجف، نقل شده که این هجرت به توصیه پدر صورت پذیرفته است. این توصیه، قطعاً حکایت از عظمت و محوری بودن حوزه علمیه نجف در آن زمان (یعنی در دهه بیست و سی قرن چهاردهم) دارد. لیکن آنچه ذکرش در اینجا ضروری می‌نماید این است که بر اساس درست‌ترین احتمال در تاریخ هجرت مؤلف به نجف اشرف (یعنی سال ۱۳۲۲ ش)، سه سال بعد از هجرت ایشان به نجف، مرحوم بروجردی به قم تشریف آوردند و روح نشاط و پویایی را به این حوزه دمیدند. در واقع حوزه قم (در زمان عزیمت ایشان) با همه عظمت علما و مدرسانش و وجود شاگردان مرحوم شیخ عبدالکریم حائری و دست پرورده‌های نجف - از قبیل مراجع سه گانه‌ی معروف - به نقطه‌ی عروۃ الوثقی اوج و شکوفایی عصر مرحوم بروجردی نرسیده بود.

باری ایشان در نجف اشرف به درس مراجع آن روزگار (آیات عظام سید عبدالهادی شیرازی^۱، مرحوم سید محمود شاهرودی^۲ و مرحوم شیخ کاظم شیرازی^۳) حاضر شد. هدف از شرکت در این دروس جستجوی استاد و فرو

پاره‌های متون در سال ۱۳۹۱ هـ ق به قم رفتند، و تا کنون جزو برترین مدرسان خارج فقه و اصول می‌باشند و بعد از فوت مرحوم آیه الله اراکی به عنوان یکی از مراجع تقلید توسط جامعه مدرسین معرفی گردیدند. (برگرفته از سایت الشیعه)

۱. سید عبدالهادی شیرازی: فرزند آیه الله سید اسماعیل شیرازی، در سال ۱۳۰۵ هـ ش در سامرا متولد شد و به خاطر فوت زود هنگام پدر تحت سرپرستی میرزای بزرگ شیرازی (پسر عموی پدر) درآمد. تحصیلات مقدماتی را در سامرا فراگرفت و در سال ۱۳۲۶ هـ ق به نجف اشرف مهاجرت کرد و از محضر بزرگانی چون آخوند خراسانی و شیخ الشریعه اصفهانی بهره‌ها برد. وی با وجود گریز از مقام و موقعیت به عنوان انجام وظیفه و توأم با اگره مرجعیت را پذیرفت و پس از آیت ... بروجردی مرجعیت عامه یافت. قابل ذکر آن که اخوان مرعشی هر دو داماد ایشان بودند. وی دارای شاگردان برجسته‌ای بود از جمله علامه جعفری، شیخ محمد رضا مظفر و شیخ ابوالحسن شیرازی و ...

در سال ۱۳۶۹ هـ ق بر اثر بیماری بینایی دو چشم خویش را از دست داد و درمان‌های متعدد افاقه ای نکرد، لکن تا پایان عمر به مسؤولیت‌های شرعی خود و افاده به طلاب و علما ادامه داد و در پایان در صفر ۱۳۸۲ ق بدرود حیات گفت. (برگرفته از گلشن ابرار، ج ۴، از ص ۴۳۶ تا ص)

۲. سید محمود شاهرودی: در سال ۱۳۰۱ هـ ق در قلعه‌ی آقا عبدا... به دنیا آمد و بخشی از ابتدائی را در بسطام فراگرفت و بعد از آن به شاهرود و سپس به مشهد مقدس وارد شد و تا انتهای سطح را در مشهد فراگرفت. در سال ۱۳۲۸ هـ ق به نجف اشرف مهاجرت و حدود ۱۸ ماه از خرمن درسی آخوند خراسانی بهره برد. پس از فوت آخوند به درس آقا ضیاء الدین عراقی و میرزا حسین نائینی وارد شد و مورد اعتماد میرزای نائینی و دیگران قرار گرفت تا جایی که آزمون اجتهاد خویش را بدو سپرده و او را «ذوالشهادتین» لقب دادند. بعد از فوت سید ابوالحسن اصفهانی ره به عنوان یکی از مراجع بزرگ نجف مطرح شد. در پایان پس از عمری زهد و پارسایی و برجای گذاشتن کارنامه‌ی سنگین علمی و تربیتی در سال ۱۳۵۳ هـ ش چشم از جهان فرو بست و به دیار باقی شتافت. (برگرفته از گلشن ابرار، ج ۲، از ص ۷۴۷ تا ص ... و منابع دیگر)

۳. شیخ کاظم شیرازی: در سال ۱۲۹۲ هـ ق در شیراز دیده به جهان گشود و در زیارت دو ساله پدر (۱۳۰۲-۱۳۰۰ ق) با وی رهسپار کربلا شد و قرائت قرآن و کتاب‌های فارسی ... را در آن سرزمین نورانی فراگرفت. پس از بازگشت به شیراز، شروع به تحصیل مقدمات علوم اسلامی نمود و در شانزده سالگی در سال ۱۳۰۸ هـ ق به حوزه‌ی علمیه‌ی کربلا وارد شد و دروس سطح را از لمعه و .. در این حوزه فرا گرفت و در ۲۰ سالگی متأثر از آوازه‌ی سامرا به سبب وجود میرزای شیرازی، به سمت آن شهر حرکت کرد. کمالات و فضایل اخلاقی و

نشانند عطش علمی یک طلبه جوان و با انگیزه بود و بعد از چندی اختیاری و آزمایش، از حضور در درس این بزرگواران منصرف شد، و درس مرحوم شیخ محمد علی کاظمینی^۱ شاگرد فرهیخته مرحوم نائینی را برگزید. درس فقه روزها در مقبره میرزای شیرازی برگزار می‌شد، و بر اساس سنت دیرینه نجف - که درس اصول را بعد از مغرب برگزار می‌کردند - درس اصول ایشان شبها در پشت بام مسجد هندی برگزار می‌شد. پس از چند سال حضور جدی در این درس، درگذشت استاد داغ فقدان و عطش معرفت را در نهاد وی شعله‌ور ساخت.

نقل است که ایشان به درس مرجع یگانه‌ی آن عصر، سید ابوالحسن اصفهانی^۲ (متوفای ۱۳۲۵ ش) رفته‌اند، ولی شواهدی خلاف این گفته را

علمی اش، مورد توجه میرزای بزرگ شیرازی قرار گرفت و دستور به تأمین احتیاجات شیخ کاظم دادند. ایشان در سامرا در درس رسائل و مکاسب شیخ حسنعلی تهرانی حاضر شدند و بعد از گذراندن کفایة الاصول شایستگی حضور در درس خارج فقه و اصول میرزا محمدتقی شیرازی را پیدا کردند که این پیوند تا پایان عمر مرحوم میرزا ادامه یافت. ایشان همراه استادشان میرزا محمدتقی شیرازی به علت اشغال عراق توسط انگلیسی‌ها به کاظمین رفتند و در صحن مقدس کاظمین دارای کرسی فعال درسی گردیدند و همراه با استاد پس از سالیانی به کربلا بازگشتند. بعد از رحلت استاد در سال ۱۳۳۸ هـ ق حوزه‌ی درسی پروتقی تشکیل داد و از زمره‌ی اصحاب استفتای سید ابوالحسن اصفهانی گردید. شاگردان برجسته‌ی ایشان عبارتند از سیدشهاب الدین مرعشی نجفی، شیخ محمدتقی جعفری، بانو امین و ... بعد از فوت مرحوم اصفهانی در سال ۱۳۶۵ هـ ق به عنوان یکی از مراجع طراز اول نجف مطرح گردیدند، ولی مرجعیت ایشان دیری نپایید و در سال ۱۳۶۷ هـ ق به سوی جاناتان پرکشیده و دنیای اسلام را در غم خود فرو بردند (برگرفته از گلشن ابرار، ج ۵، از ص ۳۰۸ تا ...)

۱. شیخ محمدعلی کاظمینی: شیخ محمد علی پسر شیخ حسن پسر شیخ محمد جمالی قاجاری خراسانی کاظمی.

از خاندان معروف آل جمالی است که اهل فضیلت و دانش در میانشان بسیار است. در سال ۱۳۰۹ هـ ق در سامرا به دنیا آمد و در میان سه برادر، تنها فرد علاقمند به فراگیری دانش بود، از این رو در سفر و حضر از خرمن دانش پدر بهره‌ها برد. قابل توجه آن که سطوح اولیه را در مشهد مقدس رضوی گذراند سپس به درس فقه و اصول و سطح آقا حسین قمی و میرزا محمد آقازاده حاضر شد و بعد از آن برای تکمیل دروس به تشویق پدر به نجف اشرف رفت. در اوائل سال ۱۳۳۸ هـ ق به کربلا رسید و دو ماه در دروس شیخ محمدتقی شیرازی حاضر شد و بعد از آن به سمت نجف حرکت کرد و درس مشاهیر بسیاری را از سر امتحان، آزمون. در نهایت همان اشاره و انتخاب پدر را برگزید، یعنی درس حضرت آیه الله نائینی. شب و روز در تمام مباحث فقه و اصول ایشان حاضر گردید و تقریرات همه دروس را به نگارش در آورد تا آنجا که برجسته ترین شاگرد ایشان و مدرس تقریرات درس استاد خویش برای شاگردان گردید با فوت استاد علامه در سال ۱۳۵۵ هـ ق او به تدریس مستقل روی آورد و کرسی درسی او از جهت کمیت و کیفیت در شمار شلوغترین و بزرگترین حلقه‌های درسی نجف به شمار آمد. دو سال بدین منوال گذشت تا آن که بر اثر کثرت تلاش و فعالیت مبتلا به سکتة قبلی گردید و در ربیع الاول سال ۱۳۶۵ هـ ق از دنیا رفت و در مقبره‌ی استادش مرحوم نائینی به خاک سپرده شد. از ایشان آثار ارزشمندی به جای مانده است، از جمله یک دوره تقریرات کامل در اصول از استادش به نام «الفوائد الاصولیة» که یک منبع محوری برای دستیابی به اندیشه‌های مرحوم نائینی به شمار می‌رود. (نقباء البشر، ج قرن ۱۴، ق ۴، ص ۱۳۸۸)

۲. سید ابوالحسن اصفهانی: متولد ۱۲۸۴ هـ ق در دهکده‌ی کوچک مدیسه‌ی لنجان اصفهان؛ پدرش سید محمد از مردان پارسا و پرهیزگار و پدربزرگش سید عبدالحمید از شاگردان صاحب جواهر بود. در سن چهارده سالگی در مدرسه صدر اصفهان تحصیل علوم حوزوی را آغاز کرد. دوره حضور ایشان در اصفهان مقارن حضور اساتیدی چون آیه الله

ثابت می‌کند. صرف نظر از اینکه بنابر نقلی معتبر از نزدیکان ایشان، مرحوم فلسفی درس مرحوم اصفهانی را به درس یک مرجع توصیف کرده بودند، و بنابراین بعید است به چنین درسی رفته باشند؛ اساساً با توجه به وفات سید در سال ۱۳۲۵ ش در آخرین سال زندگی خویش دچار بیماری بودند، به حدی که تابستان آخرین سال عمرشان را در جبل عامل لبنان گذراندند و در آن سال پایانی به گونه درس و بحث نداشتند. از این رو بنا بر ورود ایشان به نجف به سال ۱۳۲۲ و حتی ۱۳۲۴، امکان تلاقی علمی میان آن دو وجود نداشته است.

از این زمان، یعنی سال ۱۳۶۵ ق تا ۱۳۸۰ ق، ایشان به درس مرحوم آیه الله العظمی خوئی^۱ وارد، و تا سالیان درازی - در حدود ۱۵ سال - در درس ایشان متمحض گشت. درس خارج مرحوم خوئی در دو دوره تاریخی برگزار شده است؛ یکی تا سال ۱۳۷۷ ق، و دیگری خارج فقه از سال ۱۳۷۷ ق به بعد. دوره اول - که تاریخ آغاز آن به طور دقیق معلوم نیست - آن

کلیاسی، آیه الله درجه‌ای و جهانگیرخان قشقائی و ... بود. وی پس از دوسال استفاده از اساتید حوزه اصفهان، برای بالا بردن سطح معلومات خویش در سن ۲۴ سالگی (۱۳۰۷ ق) رهسپار عراق گردید و از محضر آیات عظام میرزای بزرگ شیرازی، میرزاحسین الله رشتی، فاضل شربینانی، شیخ محمدحسن مامقانی، سیدمحمدکاظم یزدی، آخوند خراسانی، محمدتقی شیرازی و شریعت اصفهانی بهره‌ها برد. سه سال اول تحصیل در عراق در سامرا و کربلا و از سال ۱۳۱۰ هـ ق تا پایان عمر در نجف اشرف سپری شد.

در برهه‌ای از عمر خویش، به سبب قوت استنباط و وسعت نظر فقهی، مرحوم میرزاحسین الله رشتی، شیخ محمدتقی شیرازی، احتیاطات خود را به ایشان ارجاع داد و همین ارجاع کافی بود تا به عنوان یکی از استوانه‌های فقاقت نجف اشرف، معرفی شود. پس از درگذشت مرحوم میرزاحسین الله رشتی (۱۳۳۸ ق) و آیه الله شریعت اصفهانی (۱۳۳۹ ق) و پس از فوت مرحوم کاشف الغطاء (۱۳۴۴ ق) و درگذشت آیه الله نائینی (۱۳۵۵ ق) مرجعیت دینی در ایشان متمرکز گشت و تا ده سال عنوان مرجعیت شیعیان را به خود اختصاص داد. در اواخر عمر خود به ضعف مزاج و بیماری مبتلا گردید و در انتها در شب نهم ذی الحجه سال ۱۳۶۵ هـ ق دار فانی را وداع گفت. (برگرفته از گلشن ابرار، ج ۲، ص ۵۸۵ و منابع دیگر) ۱. مرحوم آیه الله خوئی: در سال ۱۳۱۷ هـ ق در خوی دیده به جهان گشود. تا ۱۳ سالگی در زادگاه خویش علوم مقدماتی را فراگرفت. در سال ۱۳۳۰ هـ ق همراه پدر به نجف کوچ کرد و در مدت ۷ سال به خاطر هوش و حافظه‌ی قوی دروس سطح حوزه را گذراند. در ۲۱ سالگی در درس شیخ الشریعه‌ی اصفهانی حضور یافت و براساس گفته خود ایشان از اساتید دیگری چون آیات عظام شیخ مهدی مازندرانی، شیخ ضیاء الدین عراقی، شیخ محمد حسن اصفهانی و شیخ محمدحسین نائینی بهره‌ها برد. بیشترین استفاده ایشان از دو استاد اخیر و به خصوص مرحوم نائینی بود که تا آخر عمر ملازم محضر ایشان بود. علوم چون کلام، تفسیر، فن مناظره (از شیخ محمد جواد بلاغی) حکمت و فلسفه (از سیدحسین بادکوبه‌ای) ریاضیات، حساب استدلالی، هندسه فضایی و ... (از سید ابوالقاسم خوانساری) عرفان (از شیخ مرتضی طالقانی و سیدعلی آقاقاضی) را در این دوره فراگرفت. در سال ۱۳۵۲ ق به گرفتن اجازه اجتهاد از آیات اصفهانی، وافی، سیدابوالحسن اصفهانی و ... نائل شد. برجسته‌ترین عنصر شخصیتی ایشان، حوزه‌ی تدریس گسترده و عظیمی است که در طول تاریخ شیعه، کمتر نظیری برای آن می‌توان یافت و از رهگذر این ویژگی تألیفات و شاگردان بسیاری از ایشان به یادگار مانده است. تدریس ایشان در حوزه‌ی فقه و اصول از سال ۱۳۵۰ هـ ق تا آخر عمر ایشان یعنی ۱۴۱۳ هـ ق ادامه یافت و در هشتم صفر ۱۴۱۳ هـ ق در سن ۹۴ سالگی به دیار باقی شتافت. (گلشن ابرار، ج ۳، ص ۴۳۸) (زندگی نامه به صورت کلی و سال‌شمار آمده زیرا سبک و اندیشه‌های فقهی ایشان در مکتوبات دیگر این دفتر منعکس شده است.)

مرحوم خارج مکاسب شیخ انصاری و کتاب صلاة را دوباره به صورت کامل تدریس کرده‌اند. بعد از آن تاریخ، تدریس کتاب شریف عروة الوثقی را از باب اول آغاز می‌کنند.

بنابراین، به نظر می‌رسد استاد فلسفی در یک یا چند درس و بحث فقهی مرحوم خوئی از مکاسب محرمه و صلاة، یا یک بخش سه ساله عروه الوثقی (یعنی تا سال ۱۳۸۰ ق) شرکت جسته باشند.

در پایان، متأسفانه به علت کمبود منابع، و مجال کم، اطلاعات فزون تری در جزئیات تحصیلی ایشان به دست نیامد.